

Székely Dóra

Akik azért mennek, hogy menjenek¹ | Egy „még nem létező” terepmunka módszertana

A tervezett terepmunka tárgya

A *nemlétből* térbe születünk, térben létezők és terekben mozgunk létezésünk során. E mozgások, tér-váltások, másnéven utazások sokfélék lehetnek. Amennyire az utazás fontos szerepet tölt be az emberiség archaikus, szent tereiben (pl beavatási szertartások), legalább annyira átszövi profán hétköznapjainkat is. Ez utóbbi értelmében az utazás egy vagy több személy helyváltoztatását jelöli. Utat teszünk meg a sarki közértig, úton vagyunk az egyetemre, elutazunk Milánóba, vagy útrakelünk, hogy új lakóhelyet keressünk családjunk számára. Kifejezéseink ugyanakkor távolabbra mutatnak: „hosszú az út” mire felnövünk, „jó úton járunk” döntéseink nyomán, s minden éjjel utazást teszünk álmaink birodalmában. Ahogy nyelvünk jelzi, az út és úton levés fogalmával is meghatározhatjuk alakulásunkat, jelenlétünket, viszonyulásainkat² a világban.

Tervezett kutatásom során az utazás egy sajátos formájának, az „útközbenlakás”-nak egy specifikus jelenségét kutatom majd. Útközbenlakás alatt azt értem, mikor nem tudjuk az adott helyhez kötöttségében vizsgálni az adott közösséget, hanem azt annak csak mozgása, helyzetváltoztatása, azaz utazása közben tehetjük, mert maguk is úton vannak, *útközben* laknak, egyik éjszakáról a másikra vándorolnak.

Több esetben beszélhetünk ilyen útközbenlakásról. Kiváltó tényezőit tekintve lehet külső kényszer hatására kialakuló – ilyen például a különböző politikai, gazdasági, ökológiai elvándorlás –, illetve belső motiváció által hajtott, melynek különböző formái a turizmus, a zarándoklatok, kutató utak, vagy a spirituális útkeresés. Kutatásom a külső

¹ Eredeti idézet: „De igaz utazók azok csupán, kik mennek, hogy menjenek...” (Az utazás. Ford. Tóth Árpád. Klasszikus francia költők. Bp., Európa, 1984. Idézi: Lőrinszky 2005:65).

² Úgy gondolom, alakulásunk, *mint vízszintes horizont*, jelenlétünk, *mint függőleges horizont*, és viszonyulásaink, *mint mélységi horizont*, építi föl az ember „3D-s valóságát”. (Idő és tér, jelenvalóság és aktualitás, kapcsolat.)

kényszer nélküli, belső indíttatásból, pszichológiai késztetés³ által motivált úton levésre koncentrál, melynek jellegzetessége, hogy nem a valahonnan valahova tartás, hanem a folyamatos mozgás, vándorlás a struktúrája. Ennek a fajta úton-utazásban levésnek a lényege a folyamatosság és nem az irány. Ahogy a közösségi játékokban a *játékokra* helyezik a hangsúlyt a *győzelemmel* szemben, ehhez hasonlatos itt a jelenlét hangsúlyossága az elérés, megérkezéshez viszonyítva. Időtartamát tekintve több hónapot, akár évet is felöllelhet, s függetlenül nemtől, kortól, nemzetiségtől, mindenki végzi és végezheti. Ennek a modern vándorlásnak velejárója a lélekben, személyiségben, gondolkodásmódban, végső soron az identitásban végbemenő változás, alakulás.

Kutatásom fókuszában tehát az emberi tér-váltás jelenségei közt az utazásnak egy olyan formája áll, mely önmagán túlmutat, egyrészt kiváltó tényezőjét, időtartamát, funkcióját és közösségét, végső soron pedig a folyamatában bekövetkező változás hatását tekintve. A legfőbb kérdés, hogy miként kutatható ez a jelenség? Erre keresem a választ a tanulmányom során felvázolt módszertanban. Azt a kérdést pedig, hogy kultúrát teremt-e az utazók közössége, Prónai gondolata oldja fel, az által, hogy „minden emberi létezésnek van *kultúrája*, és a kérdés mindig éppen az, hogy azt az adott esetben mi jellemzi, mi teszi azt jellegzetesen egyedülállóvá” (Prónai, 2008:35). Az viszont már bizonytalanabb kérdés, hogy közösséget alkotnak-e az utazók? Erre azonban majd a terep adja meg a választ.

A tanulmány felépítése

Miután a tervezett terepmunka tárgyát ismerttettem, a terep formai és módszertani újszerűségét mutatom be, majd tárgyának esetlegességéből fakadó velejáróit, valamint terének és „idegen”-ének sajátos megjelenését és bonyolódását. Ezt követően, a klasszikus terepmunka három szakaszából újradefiniálok kettőt a tervezett kutatás tárgyához igazítva. Végül pedig a kulturális antropológia ezerarcú módszertanával és elsődleges etikai felelősségével zárom tanulmányom.

A tervezett és a hagyományos terep formai eltérése és módszertani azonosság

³ Ilyen késztetések lehetnek többek közt a spirituális útkeresés, a tapasztalat szerzés, önismeret vágya, a belső hiányállapot megélése.

James Clifford úgy ír az etnográfusokról, mint “akik szeretnek megállni, és beásni magukat egy időre, akik szívesen kialakítanak maguknak egy második otthonát és munkahelyet. Más utazóktól eltérően, akik szeretnek egy csomó helyen áthaladni, a legtöbb antropológus külföldi otthonülő. (...) Beköltöznek egy adott térbe és időbe és annak keretein belül figyelnek és értelmeznek. (...) A terep mint térbeli gyakorlat tehát a (valahol)lakás sajátos stílusa, minősége és tartama.” (Clifford 2001). Ha egyetértünk ebben, kijelenthetjük, hogy tervezett terepmunkám a kutatott tér jellege és a közösség viszonyrendszere tekintetében merőben eltér a hagyományosan vett antropológiai terepmunkától. Ennek oka, hogy az utazás tere változik, így aligha lehetne szó állomásozó terepmunkáról⁴, közösségének tagjait pedig az együtt lakás helyett valami más köti össze – talán az együtt mozgás –, ha egyáltalán összeköti valami.

Míg kutatásom formájában eltérne a hagyományosan vett antropológiai terepmunkától, módszere megegyezne vele. Amellett, hogy térben nem állomásozó kutatást folytatnék, addig a közösségbe való „beköltözésem”, állandó jelenlétem megfelelné a résztvevő megfigyelés kritériumainak, mely a másik kultúrának „meg-, illetve átélését” tűzi ki célul (Prónai 2008:39). Ez alapján utazásra készülők egy csoportjához csatlakoznék még utazásukat megelőzően, együtt készülnék velük az útra és együtt indulnánk neki. Végigkísérném őket az utazás során, velük kelnék, feküdnék, osztoznék mindennapjaikban. Azért gondolom, hogy már az előkészületek is a terep része, mert bár a terep térszerűsége ott kezdődik, mikor a kutatott csoport a kutatás területére lép; a kutatott jelenségnek, vagyis az úton levésnek fontos és szerves része az elindulás és az – esetleges – visszatérés. Az előkészületek során találkozhatunk az előfeltevéseikkel, elvárásaikkal, motivációikkal, melyek később az úton levés során átalakulnak.

A kutatás tárgyának esetlegességéből fakadó velejárók, a kutatás tere és „idegene”

Az úton levés velejárói a tevékenység esetlegességéből fakadnak. Ennek egyik tényezője, hogy az utazás szóban forgó típusa a spontaneitásra, szabadságra, függetlenségre és korlátlanságra épül. A kutató feladata lesz ezt strukturálni és a kutatást mederben tartani. Másik tényezője pedig, hogy az út – előre láthatatlan módon –

⁴ Egy adott, körülhatárolt, a közösség által kialakított térben való „állomásozás” értelmében.

megváltoztathatja a rajta járókat. Tehát az is elképzelhető, hogy az utazás során a csapat nem marad együtt. Ez azonban nem kell, hogy a kutatás végét jelentse, hiszen a változás követhető, az okok feltárhatóak, bemutatódhatók, mindez része lehet a kutatásnak. A csoport átalakulása által is érthetővé válhatnak az együtt vándorlók szabályai, normakövetései, értékei stb.

A kutatás következő sajátos tényezője maga a kutatott tér, mely ez esetben nem a kutatott közösség „benszülött” tere⁵, s mely a tagok mozgása által folyamatosan változik. A másik ember mélyebb megértését úgy lehet elérni „ha részt veszünk a *másik világában*” (Geertz 2001:407), jelen esetben a kutató azonban olyan „mások” világában vesz részt, akik maguk is épp részt vesznek „mások” világában. Állomásozó terepmunka esetén a tér formálódása, rendje, építkezési módja, és stílusa a helyi (mely az esetben egyben a kutatott is) kultúra elvárásait, térhasználati módját és mintáit közvetíti (Hall 1987). A szóban forgó terepmunka esetében azonban egy olyan térről van szó, mely a kutatott csoporttól függetlenül létezik, már annak a térbe való belépése előtt is. Tehát, bár bizonyos, hogy a kutatott csoport jelenléte alakít, változtat majd azon a téren, melybe belép, kijelenthetjük, hogy az a kulturális közeg, melyben a kutatás zajlik majd, elsősorban nem a kutatottakról hordoz információkat. Nem én, a kutató *leszek* ez által az *ő* terükben, hanem velük együtt *leszünk* „a mások” terében. Vizsgálatom fókuszába tehát azokat a megfigyeléseket tehetem, hogy a kutatott közösség miként van jelen „a mások” terében, miként használják, és mi befolyásolja ezt a használatot. Hogy a „mások” tere – mely az *ő* mindennapjaik történésének tereivé válik – hogyan hat a közösségre, s a közösség miként hat vissza a térre.

Az által, hogy a kutató vendégségét és egyedülállóságát hangsúlyozó *leszek* szót felcseréltem a kutatót is a közösség tagjaként feltételező *leszünk*-re, azt kívánom hangsúlyozni, miként válhat a kutató a „mi” tagjává az „ők”-kel szemben az által, hogy a tér, melyben mindezen folyamatok zajlanak, mind a „kettőnk” számára idegen. És ezen keresztül érhető tetten Bakó gondolata, miszerint a kutatottak „másságát csak önmagunk különbözőségének tudatában tudjuk meghatározni” (Bakó 2008:13). Tehát az által válik átélhetővé a „kettőnk” (kutatottak és kutató) egymástól való különbözősége, amennyiben különbözőképpen reagálnak, differenciálódnak a harmadik

⁵ Kutatásom benszülöttjeit nem abban a környezetben vizsgálom ahová ők „be születtek”, ami azt jelenti – akárcsak majdnem minden esetben a kutató (kivéve ha saját kultúrát kutat) –, jelen esetben kutatottjai sem „benn születtek” a térben, ahol a kutatás zajlik.

„más”-tól. Röviden összefoglalva az *ő* másságuk az *én* másságomon keresztül, a *közös/harmadik* másságának tükrében jelenik meg.

Antropológiai kutatásaink során egyszerre kutatjuk a hasonlóságot és a másságot. A másságot általában a kutatónak a terep *termeli*, a terepnek pedig a kutató. Jogosan merül fel a kérdés, hogy abban az esetben, mikor a közösségnek és a kutatónak egyaránt „másságtermelő” a tér, melyben együtt mozognak, ki lesz a „native” és ki az idegen? Erre egy hármas értelmezési rendszerben látok megoldást: az idegen kutatja az idegenbemenő idegeneket.

A terepmunka két szakaszának újradefiniálása

A klasszikus terepmunka három szakaszra osztható, kezdve a strukturálatlan érdeklődés szakaszával, melyet maga a terepmunka követ, s zárja a terepre való visszatérés. E három szakaszból tervezett kutatásomnak kettőt újra kell definiálnia. Az első szakasz, a terepbejárás időszaka, melyet átalakít az a tényező, hogy a terep fizikai tere (az utazás helyszíne) akkor „kezdődik” majd el, mikor oda a közösség – a kutatóval együtt – belép. Azonban kutatásomban maga a terep, nem az utazás helyszíne, hanem az utazás helyszínén *utazgató* utazók adott csoportja. Így amíg az utazók nem érkeznek meg az utazás helyszínére, addig a terepem nem *ott*, de létezik. Ebben az esetben tehát a terepbejárás, nem a kutatás helyszínére való konkrét látogatásokat jelenti, hanem az utazásra készülők csoporttagjaival⁶ való kapcsolatfelvételt, a kapcsolat elmélyítését és a készülődés kísérését még kibocsátó közegükben.

A másik újradefiniálandó szakasz a visszatérés időszaka, mely a feldolgozásra, újrafeldolgozásra, a „strukturált mélyfúrások”-ra adna lehetőséget. A terepmunkának amilyen fontos része az azt megelőző „kulturális leltár” (Boglár 2001), olyan hasznosnak tekinthető a terepre való visszatérés. A terepmunkák visszatérési időszakában kerül szembe az ember a változás kérdésével. „Az összevetés kimutatja a bekövetkezett változásokat az első vagy legutóbbi ottlét óta, vizsgálhatók az adaptáció következményei, az értékek átalakulásának vagy teremtésének folyamatai.” (Boglár 2001:10) Az állomásozó terepmunkát végző kutatók visszatérése a kutatottak közé

⁶ Azért tartom fontosnak csoporttagokként jelölni a kutatott csoportot a kutatás elő és utó szakaszában, mert – bár az sem biztos, hogy a kutatás középső szakaszában közösségként fog funkcionálni a csoport – itt a csoporttagokat még és már elválasztja térbeli szeparáltságuk.

egyben a helyszínére való visszatérést is jelenti, hiszen ez esetben olyan közösséget kutatunk, mely egy adott, állandó térben helyezkedik el. A tervezett kutatás esetében azonban a visszatérés formája megint csak át kell, hogy alakuljon változó térnek értelmében. A terep helyszínének az által „vége” lesz, hogy a kutatott csoport tagjai – akárcsak az állomásozó kutató a terepről – az utazás befejeztével hazatérnek⁷, azaz elhagyják magát a kutatott utazásnak a terét. A visszatérés tehát olyan formán történhet meg, akár csak az előzetes terepbejárás, vagyis a kutatott csoport kibocsátó közegében, az egyes csoporttagok utánkövetésével. Az utazás lezárása és a visszatérés az adott társadalmi keretek közé legalább olyan fontos eseményeket, folyamatokat rejt magában, mint az indulás és az úton levés. Valamint a csoport szerkezetéről, működéséről is rengeteget elárulhat átalakulásának módja, minősége. Világos azonban, hogy a kutató ebben való részvétele már nem megvalósítható résztvevő megfigyeléssel, miként a felkészülés időszakában sem. A kutatónak arra nyílik egyedül lehetősége, hogy egyéni utánkövetéssel felkeresse az együtt utazott csoport tagjait. Nem kétséges ugyanis, hogy az utazás hatása a csoport tagjaira nemcsak az út alatt, hanem sokkal utána is alakító erővel bír.

A kutatás tárgyának sokrétűsége, és megközelítésének indoklása

Az utazás etnográfijának – ahogy James Clifford (2001) fogalmaz – főbb komponensei egyrészt az emberek csoportjai akik úton vannak, másrészt maguk a kultúrák, melyek ennek a *modern vándorlásnak*⁸ a színterét adják. E kettő komponens nem igazán lehet elválasztani egymástól, mert az egyik mindig a másikban zajlik, a másik pedig mindig az egyik színtere. Akárhogy is nézzük, az ember mindig csak aktuális környezetében lesz vizsgálható és azt sem tagadhatjuk, hogy az ember pusztán létezésével hat környezetére, környezete pedig visszahat rá.

Több oldalról közelíthetünk tehát a kultúra és utazás társadalmi komplexumának és cselekvésének egymást átszövő jelenségéhez. Amennyiben a mozgó emberek csoportjaira általánosságban fókuszálunk, az *utazók kultúrájáról/kultúráiról* beszélünk. Figyelembevétel az utazási formák sokféleségét, valószínűnek tartom, hogy itt különböző

⁷ Feltéve, hogy valóban elhagyják és a feltételezett hazatérés megtörténik.

⁸ Modern vándorlás alatt az utazásnak azt a típusát értem, mellyel a tervezett kutatás foglalkozik.

kultúrákról van szó. Maradjunk azonban most a kutatás tárgyaként megjelölt utazási formánál, a belső indíttatású útközbenlakásnál. Ebben az esetben a – jelenleg, gyakran, illetve egykor – úton lévő⁹ emberek összessége fog megjelenni feltételezett közösségként, s feltételezett közösségük feltételezett kultúrája, melyben a tagok osztoznak, s mely összetartja és közösséggé formálja őket, lesz maga az úton levés, az utazás 'művelése'. Ha ennél közelebb lépünk – márpedig a kulturális antropológiai kutatáshoz erre szükségünk van, hiszen emberi közösségek tanulmányozása, a „velük való dolgozás”¹⁰ során alakítunk ki tudásokat, vélekedéseket – és egy bizonyos embercsoport mozgását helyezük figyelmünk központjába, akkor az adott csoport érték-, szabály-, hiedelem-, és szokásrendszerén túl az adott csoport tagjainak életútja is megjelenik a szemlélő előtt, azaz az egyén és csoport identitására gyakorolt hatása az utazás folyamatának. Ebben az esetben az *utazás egyéni és kollektív hatásait* is megfigyelhetjük. Ha kettőt visszalépve és távolabbról tekintve észrevesszük, hogy az utazásnak ez a formája jellemző bizonyos kultúra képviselőire, akkor erről az utazásról, mint *kulturális szokásról* beszélhetünk, melyet egy adott kultúra tagjainak nagyszámban ismétlődő egyéni illetve csoportos viselkedési mintája tesz azzá. Továbbá fontos megemlíteni a helyi kultúrákon túl, a jelenség egy másik fontos összetevőjét, az *utazó kultúrákat* is. Minden ember önmagában (szokásaiban, gondolkodásmódjában, értékrendszerében stb.) hordozza saját kultúrájának lenyomatát, melyből jön. A világban való megnyilvánulásai során önmagán, neveltetésén, iskolázottságán túl kulturális hátterét is képviseli. Tehát az utazó egyének, saját személyükön túl, magukban hordozzák kultúrájuk egyféle lenyomatát is. Végül pedig érdemes vetni egy pillantást még az *utazás színterére*, mely teret ad az útnak, az embereknek és kultúráknak, s mely végsősoron magában hordja saját, s befogadja a másik „másságát” is.

Ezen jelenségek természetesen nem léteznek különállóan, egymásból és egymás által fakadnak, ennek okán átnyúlnak egymásba.

Azt, hogy tervezett terepmunkámban adott emberek mozgó csoportjára fókuszálok, amelyek hatnak, s melyekre visszahatnak, azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert a kulturális antropológiai kutatásoknak egyik legalapvetőbb feltétele

⁹ Az „úton lévő” kifejezés alatt az utazásnak azt a formáját értem, mely hosszabb időtartamot ölel fel, belső indíttatásból fakad, a hangsúly nem az útirányon mint inkább a folyamaton van, s gyakran önismereti/vallási indíttatású.

¹⁰ Egyre gyakrabban használják a *tanulmányozott emberek* helyett, hogy akikkel *együtt dolgoznak* kifejezést (Clifford 2002).

és felelőssége, hogy emberekkel dolgozik. Az embereken keresztül tudunk eljutni azokhoz a tudásokhoz, amelyek arról szólnak, hogy az adott jelenségek miért jöttek létre.

Ezerarcú módszertan és elsődleges etikai felelősség

Tekintve, hogy a kulturális antropológiai terepmunka – hogy csak párat említsünk sajátosságai közül – interszjektív, szituáció- és kutatófüggő, többszörösen értelmezett, és bizalmasan megszerzett anyagra épül, ezekből adódóan értelmezése is szükségszerűen szjektív lesz. A szjektivizmus pedig veszélyt hordoz magában (ld. Boas 1938; Geertz 1994; Eriksen 2006; Bakó 2011). Éppen ezért az antropológiai kutatásnak fontos etikai kritériumai vannak. Mivel emberi közösségekkel – ahogy Boas (Boas 1938:1) fogalmaz „élő generációkkal”, „élő kultúrákkal” – foglalkozik, a kutató felelősséggel tartozik a diszciplínán, a kollégákon, az illető ország és saját kormányán, valamint az őt támogató szervezeteken túl – és legfőképp – az általa kutatott közösségért is, és nem indokolja semmilyen tudományos cél a „kultúra bennszülötteinek” feláldozását, kiszolgáltatását. Nem csak azoknak az érdekeit kell tehát figyelembe venniük a kutatóknak, akiknek majd a tudományos szöveg íródik, hanem azokéit is, akikről és akik által az íródik. A kulturális antropológusnak a kutatás során, s azt követően minden esetben etikailag érzékenynek kell maradnia a közösség iránt.

„Az a helyzet – amit az antropológus a társadalmi térben elfoglal – számos olyan etikai dilemma forrása lehet” (Prónai 2008:56) mint például, hogy milyen mértékben hatolhat be személyesen a tanulmányozott közösség életébe? Vagy, hogy közbeléphet-e illegális cselekedetek megakadályozásában?

Ahány kutatás, annyi féle módszertannal végzik a terepmunkát a kutatók, „lehetetlen egyértelmű receptet adni arra, hogy hogyan kell csinálni” (Eriksen 2006:42). Ez egyrészt a különböző helyszínek, témák hozománya, másrészt nagyban fakad abból a tényből, hogy „az antropológus a legfontosabb tudományos eszköz, saját személyiségét a kutató nagymértékben belehelyezi a folyamatba” (Eriksen 2006:42). Tehát egy kutatás módszertana a kutató személyiségének, a kutatottak jellemzőinek, egymáshoz való viszonyulásuknak, a kutatott témának, a helyszínek és még számtalan egyéb tényezőnek a függvénye.

Tehát, hogy mikor, hogy kell a kutatónak cselekednie, csak ő tudja eldönteni, tekintve, hogy ő ismeri terepét leginkább. Ahogy Bakó Boglárkától *A kulturális antropológiai kutatás etikai kérdései* című előadáson elhangzott: „nem lehet megmondani, hogy lehetsz etikus, csak azt, hogy hogy nem vagy az”, Geertz szerint pedig „csak akkor érted meg, mit csináltál (ha egyáltalán megérted), amikor már készen vagy” (Geertz 1995).

Az etika, valamint az antropológiának a személyre és közösségre szabottságából fakad az a nagy szabadság, mely egyben hatalmas egyéni felelősség is, miszerint „a kulturális antropológia módszertani ösvényeit minden egyes antropológus saját nyomvonalain tapossa” (Papp 2008:174).

Felhasznált irodalom

1. Bakó Boglárka (2004): A terepmunka értelmezése, avagy az etikusság határán. *Kisebbségkutatás* 2004/3. Online:
http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatatas/kk_2004_03/cikk.php?id=8
2. Bakó Boglárka (2008): Kivál(asztot)tak, Online:
<http://doktori.btk.elte.hu/folk/bakoboglarka/diss.pdf>
3. Bakó Boglárka (2011): A kulturális antropológiai terepmunka etikai dilemmái, avagy gondolatok a kötetéről In.: Bakó Boglárka (szerk.): *Az etika édes haszna*. ELTE TáTK, Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest
4. Bakó Boglárka (2015): *A kulturális antropológiai kutatás etikai kérdései (KAN34)*, órai anyag ELTE, Kulturális antropológia szak
5. Boas, Franz (1938): *Introduction*. In.: Franz Boas (szerk.): *General anthropology*. Boston/New York: D. C. Heath and Company
6. Prónai Csaba (2008): *A kulturális antropológia módszertana*. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): *A tükör két oldala*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
7. Boglár Lajos (2001): *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest
8. Boglár Lajos – Papp Richárd (2008): *A tükör két oldala*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
9. Clifford, James (2001): *Utazó kultúrák*. *Magyar Lettre Internationale* 41. Online:
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre41/clifford.htm>
10. Clifford, James (2002): *Térbeli gyakorlatok*. *Magyar Lettre Internationale* 18. Online:
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/clifford.htm>

11. Eriksen, Thomas Hylland (2006): Kis helyek – nagy témák, Bevezetés a szociálintropológiába. Gondolat Kiadó, Budapest
12. Geertz, Clifford (2001): Az értelmezés hatalma. Osiris Kiadó, Budapest
13. Geertz, Clifford (1995): A tény után – Részletek a könyv egyik fejezetéből. Magyar Lettre Internationale 18. Online: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/10.htm>
14. Hall, E. T. (1987): Rejtett dimenziók. Gondolat Kiadó, Budapest
15. Lőrinszky Ildikó (2005): Utazás Karthágóba. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
16. Papp Richárd (2008): A fonott kalács. In: Boglár Lajos– Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Nyitott Könyvműhely, Budapest
17. Prónai Csaba (2008): A kulturális antropológia módszertana. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Nyitott Könyvműhely, Budapest

